

Ս Տ Ե Փ Ա Ն Ո Ս Ս Ա Ն Մ Ա Ս Տ Ե Ց Ի

(ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ ՆՈՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԻՑ)

(Շտաբանական Ամսագրիս Ճախաղ՝ 1980 Նոյեմբեր - Դեկտեմբերի Բյուլեն)

ԼՈՒՈՎԻ ԴԱՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պետրովիչն իր հայրենի գրքոյկում Սալմասեցու անունը կրող դամբարանի տաճարականութիւնն առաջ է դնում մի քանի հրատարակւած տարբերակներով: Սակայն զարմանալի է, որ նա անտեսում է ճշգրտութիւնները, այնինչ գրաւոր կտրուկ է: Տեսնենք նրա նշած աղբիւրներից առաջին երկուսը:

Նախ բերենք հետադարձ՝ Ս. Ստարովսկու առածը, ուղղակի իր աղբիւրից եւ ոչ թէ Պետրովիչից:

HOC SEPULCHRUM EST RNDI PATRIS STEPHANI, PATRIARCHAE MAIORIS ARMENIAE, QUI ROMAE FUT ET ADUENIENS LEOP. ANIMAM SUAM DEO TRADIDIT ANNO DOMINI 1551 DIE 14 IANUARIJ, IULIO SECUNDO PONTIFICI MAX. REDDIDIT OBEDIENTIAM».

Պետրովիչն այլափոխում է այս արձանագրութիւնը՝ առաւելով գրուած Julio Secundo (Յուլիոս Երկրորդին) անունը սրբադրելով եւ դարձնելով հռոմէական թուանշաններով գրուած Julio III (Յուլիոս Երրորդին)³⁹:

Իսկ ինչու համար է կատարուել այդ փոփոխութիւնը: Կարելի՞ մտածել, թէ դա արուած կը լինի պարզապէս արձանագրութեան ճշտելու համար, այն հաշուով, որ 1551 թուականին ապագային դահի վրայ դանակողը ոչ թէ Յուլիոս Երկրորդն (1503-1513 թթ.) էր, այլ Յուլիոս Երրորդը (1550-1555 թթ.):

Մենք դժուարանում ենք այդպիսի թեթեւ մտեցում վերադրել փորձառու պատմաբան Պետրովիչին, բայց չենք դժուարանում նկատել, որ նա ակնյայտօրէն սքողել է արձանագրութեան մէջ դանակող այդ անմարտիկ ճշտելը, նկատի առնելով, որ դա արձանագրութեան կեղծ լինելու ապացոյցներից մէկն է եւ խոչընդոտ է հանդիսանում Պետրովիչի հաշիւներին: Պետրովիչը անհրաժեշտ է համարել կամուրջներ հետաքննել այդ խոչընդոտը ընթերցողի աչքից:

Պետրովիչի այս մտահոգութիւնն աւելի է ակնհայտ դառնում, երբ նա սկսում է զբաղուել արձանագրութեան այն օրինակով, որ հրատարակել է Կ. Նիսիսիցիին:

Պետրովիչն այստեղ, Ստարովսկու օրինակից յետոյ, բերում է Նիսիսիցիու օրինակը:

HOC SEPULCHRUM EST REVERENDISSIMI PATRIS STEPHANI PATRIARCHAE MAIORIS ARMENIAE, QUI ROMAE FUT, ET LEOPOLIM ADVENIENS, ANIMAM SUAM DEO TRADIDIT 1551⁴¹.

39 S. Starovolskij (Starowski), «Monumenta Sarmatorum, viam universae carnis ingressorum», Craoviae, 1655, p. 300: 40 Տես ՊՍՍ էջ 49-50:

41 K. Niesiecki, «Korona polska», t. I, pt 1, Lwów, 1728, s. 95. Այս երկի թ հրատարակում

ինչպէս տեսնուած ենք՝ այստեղ չկայ Ստարովուկուսց ծանօթ «die 14 Ianu-
arij, Iulio Secundo Pontifici Max. reddidit obediendam» յաւելումը. իսկ այդ հան-
գումանքը մտահոգում է Պետրովիչին եւ նա հետամուտ է լինում մի կերպ դար-
ժանելու Նիեսիեցիու բնագրի այդ «թերութիւնը»:

Մի քանի տարի յետոյ՝ Պետրովիչը Լեհաստանի հայոց եկեղեցական պատմա-
թեանը նուերած իտալերէն իր հատորում նորից է ընթում Նիեսիեցիու բնագրէրը,
բայց այս անգամին՝ իրեն համար ցանկալի յաւելումով:

HOC SEPULCHRUM EST REVERENDISSIMI PATRIS STEPHANI
PATRIARCHAE MAIORIS ARMENIAE, QUI [ROMAE FUIT ET]
ADVENIENS LEOPOLIM, ANIMAM SUAM DEO TRADIDIT A. D.
1551, 14 JANUARIJ, JULIO II PONTIFICI REDDIDIT OBEDIEN-
TIAM⁴².

Ստեփան՝ ինչպէ՞ս էր կատարուել այս գիտար:

Պետրովիչը թէեւ աղբիւր էր ցոյց տալիս դարձեալ Նիեսիեցիու հրատարակու-
թիւնը, բայց այնտեղ, ինչպէս արդէն տեսանք, գոյութիւն չունէր այդ յաւելումը:
Պարզուած է, որ Պետրովիչը յետին ժամանակների լեհացի հեղինակ Թ. Գրոմնից-
կու մի գրքից է վերցրել այդ կարկասեալ օրինակը⁴³: Ուրեմն՝ Նիեսիեցիու բնա-
գրում կատարուած այդ աղաւաղման հեղինակը Գրոմնիցիին է, բայց հետաքրքիրն
այդ չէ, այլ՝ այն, որ Պետրովիչը այս անգամ ձեռնտու է համարել՝ բերել հենց այդ
աղաւաղումը⁴⁴:

Ահա թէ Պետրովիչի աշխատութիւններում ինչպէ՞ս են եղծուել Լուսիի դամ-
բանական արձանագրութեան այն հնագոյն երկու օրինակները, որոնք յայտնի են
Ս. Ստարովուկու եւ Կ. Նիեսիեցիու հրատարակութիւններով: Այդ գործում Պե-
տրովիչի գլխաւոր մտահոգութիւնը եղել է այն, որ Յուլիոս Նիկոբոլ պապը դառնայ
Յուլիոս Ներոնի, որպէսզի ժամանակակից դառնայ Սալմաստեցուն եւ ուղղաթիւ
«Մեծ Հայոց պատրիարք Ստեփանոսին» անունը կրող արձանագրութեան մէջ ներքին հա-
կատութիւն չմտայ, քանի որ նրա հարադատութիւնից է կախուած Սալմաստեցու
մահուան տարին ընդունելը որպէ՞ս 1551:

Այդ արձանագրութեան կեղծ լինելու մասին մենք տակաւին ասելիքներ չա-
կունենանք: Այստեղ միայն ասենք, որ «Ստեփանոս Սալմաստեցու մահուան» արձա-
նագրութիւնը կամ առաջնագիրը հովուերգական կեանք է ունեցել, ժամանակի ըն-
թացքում դիմափոխութիւնների է ենթարկուել: Հնագոյն օրինակը, ինչպէս տե-
սանք, 1655 թուականին Ս. Ստարովուկու հրատարակուած էր. 1728 թուականին Կ.
Նիեսիեցիու հրատարակածը՝ դրա բարեփոխուած մի տարբերակն էր: Հետագայում,
մի ժամանակ, այդ առաջնագրի քաղը անյայտացել էր, չգիտես՝ երբ, ինչու եւ
ինչպէ՞ս, եւ առիթ էր առել ենթադրութիւնների, թէ մօտաւարապէս ի՞նչ ձևով կա-
րող էր եղած լինել նրա բնագրէրը⁴⁵: Աւելի ուշ ժամանակներում, — թէ ե՞րբ՝ այդ
եւս յայտնի չէ, — նոր առաջնագիր է փորագրուել՝ բառացիօրէն Նիեսիեցիու առւած
բնագրի հիման վրայ, միայն մի տարբերութեամբ, որ «1551» թուականից առաջ
աւելացուել է երկու սկզբնատառ՝ A. D. («այսինքն»՝ «յամի Տեսուն»):

կոթիւնը եղել է հետեւեալ խորագրով՝ «Herbarz polski», t. I. Lipsk, 1839, s. 108. Պետրովիչը
օգտագործել է միայն Բ հրատարակութիւնը: 42 PCHA s. 88:

43 Tad. Gromnicki, «Ormianie w Polsce; ich historia, prawa i przywileje», Warszawa, 1889, s. 21:

44 Ուշագրի ստուգումները կատարելով՝ պարզեցինք, որ այդ յաւելումը գոյութիւն
չունի Նիեսիեցիու երկի ոչ առաջին, ոչ էլ երկրորդ հրատարակութիւնում: Գրոմնիցիին
ինքն է կատարել այդ յաւելումը՝ հաւանաբար Ստարովուկու հետեւողութեամբ:

45 S. Baracz, «Rys dziejów ormian'skich», Tarnopol, 1869, s. 112, nota 116. Հմտ. զՍՍ էջ 52:
Անհետացած մասին մեզ յայտնի են փաստեր նաեւ այլ աղբիւրներից:

մենք կանգ առնենք այն իրողութեան վրայ, թէ Լուովի արձանագրութիւնը մեզ զուգորդուած է ներկայացնում Սեփակոս եւ Յուլիոս Բ անուաները, ապա հետագոտութեան ուղու վրայ կը պատահինք Յուլիոս-Բին ժամանակակից մի ուրիշ Ստեփանոսի, որն այս առումով ուշագրութեան չի առնուել մինչեւ այժմ։ Դա Ռոշդայի ժամանակագրութեան մէջ 1485 թուականից սկսած որպէս Լուովի թեմակալ յիշատակուող Ստեփանոս արքեպիսկոպոսն է։ Լուովի թեմի պատմութեան հետազոտութեանը նուիրուած մի քանի ուսումնասիրութիւններում այս Ստեփանոսին անուանում են Սեփակոս Ա, այն հաշուով, որ հետագայում Սալմոստեցին եւս, ըստ ժամանց, բազմէ Է Լուովի աթոռի վրայ եւ համարուել Սեփակոս Բ։ Այդ Սեփակոս Ա անուանումը որդեգրում ենք նաեւ մենք՝ որպէս տարբերակման եզր։

Տեսնենք, թէ ո՛վ էր նա։

ՍՅՈՒՄԱՆՈՍ Ա, ԹԵՄԱԿԱԼ ԱՌԱՋՆԱԹԻ ՂՈՒՈՎԻ ՀԱՅՈՑ

Ստեփանոս Ռոշդայի ժամանակագրութեան մէջ մի քանի տեղ յիշատակութիւններ աւելի Ստեփանոս Ա արքեպիսկոպոսի մասին։ Առաջին անգամ նրան յիշատակում է 1485 թուականի տակ. «Տէր Ստեփանոս արքեպիսկոպոսն Լէոպոլսի, զորոյ եկամուտն յայտ մամի նուիրակքն էլմիածնի տրամագրեցին կոնգակաւ, զորոյ միայն սկիզբն դնեմ աստէն. Շնորհօք ենն. եկինք նուիրակք հրամանաւ Տէր Սարգիս կաթողիկոսին, մեք Աստուածատուր վարդապետս եւ Ներսէս կրօնաւորս, ի կամենից, ի թվին ՋԼԻ եւ հանդիպեցաւ ի տեղս Տ. Յոսաննէս կաթողիկոսն եւ Տէր Ստեփաննոս եպիսկոպոսն եւ . . . Սա գնացեալ ի Հռոմ, գումանէ զուղղափառութիւն եւ՝ յիննուցնեցինսէ Ը. ընդունին պարգևս զխաչ, զմուծէղա, զառքէղ եւ զսպիտակ եւ զկարմիր սրբազան զգեստս։ Դարձեալ ի Լէոպոլսի վախճանի. իւր կտակն այսպէս։ Եւ կոնտակն կամէնցուս⁴⁸։ Եննովկենտիոս Ը-ը գահակալել է 1484—1492 թթ.։

Ստեփանոս Ա-ն, ինչպէս երևում է, 1490 թուականին է գնացել Հռոմ, որովհետեւ այդ թուականի տակ Ռոշդայն, Գալուստ Ստեփանեանի մասին խօսելիս, ասում է. «Սա (Գալուստ), որպէս թուի, երթալով Ստեփաննոսի արքեպիսկոպոսին ի Հռոմ, նստի փոխանակ նորա մինչեւ նա դարձաւ ի Հռոմայն⁴⁹։

Թէ Երբ էր վերադարձել Հռոմից Ստեփանոսը, այդ մասին խօսք չկայ Ռոշդայի մօտ եւ ոչ էլ այն մասին, թէ որքա՛ն էր տեւել Ստեփանոսի առաջնորդական իշխանութիւնը. միայն 1535 թուականի տակ Ռոշդայն մի վերջին անգամ եւս յիշատակում է նրան՝ գրելով. «Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսն Լէոպոլսի յայտ մամի կենդանի էրա՛յ եւ այս տեղեկութեան որպէս աղբիւր ցոյց է տալիս»՝ «Եղու. Հէրպ.» (Benedictus Herbest, jesuita)։ Դրանից յետոյ Ռոշդայն այլեւս չի խօսում նրա մասին եւ տեղեկութիւն չունի նաեւ նրա մահուան ժամանակի վերաբերեալ։

Պէտք է նշել, որ լեհական պատմաբանները ճշգրիտ տեղեկութիւններ ընդհանրապէս չունեն Ստեփանոս Ա-ի մահուան թուականի մասին, բայց նրանցից ռմանք, որպէս թէ Կիմուեկով Ռոշդայի ժամանակագրութեան վրայ եւ կամ նրա անուղղակի աղբիւրութեան տակ, համարում են, որ Ստեփանոս Ա-ի իշխանութեան վերջը եւ նրա մահը տեղի է ունեցել 1492 թուականին. այդպէս են համարում Բուրոնչը, Լիխիցկին, Օբերտինսկին եւ այլն⁵⁰։ Այդպէս է ընդունում եւ Պետրովիչը⁵⁰։ Եւ

48 Ստեփանոսի Ռոշդայ ժամանակագրութիւն կամ տարեկանք եկեղեցականք (հրատ. Հ. Համազասպ Ռաֆեան), Վիեննա, 1864, էջ 100։

47 Այդպէ, էջ 180։ Ըստ այսմ Գալուստը առաջնորդական փառնորդ էր նշանակուել։ Եւ հետագայում, 1515/16 թուականներին, ընտրուել է թեմակալ առաջնորդ. հմմտ. PChA p. 78-79։

48 Ստ. Ռոշդայ, էջ 113։

49 S. Baracz, «Rys dziejów orm'an'skich», s. 109; Cz. Lechicki, «Kos'ciół ormian'ski w Polsce» Włówa, 1928, s. 40; S. Obertyński, «Die florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischopska

ստեփանյան՝ խնդիրն այն է, որ այդ կարծիքն աբսոլյուտորեն կամ յուշող առևանջ չկայ Ռոշքոյի ժամանակագրութեան մէջ, 1492 տարեթուի առիթով Ռոշքոյն առհասարակ ոչ մի դէպք չի որոշակագրում եւ ոչ էլ Ստեփանոս Ա-ի անունն է յիշատակուած:

Այդ ժամանակագրութեան մէջ, 1485 եւ 1490 տարեթուերի առիթով, ամբողջ առաւելումն այն է միայն, որ Ստեփանոսն աբսոլյուտորեն 1490 թուականին Հռոմ է գնացել, իսկ յետոյ, յայտարարել է, թէ երբ, մահացել է Հռոմում, ինչպէս ցոյց է տալիս նրա կտակը⁵³, Առանց ասելու, թէ երբ է վերադարձել Հռոմից եւ երբ է մահացել նոյն Ռոշքոյն գրում է. «Դարձեալ՝ ի Հեռալիս վախճանի. իւր կտակն այսպէս: Այստեղ դարձեալ քառը չի նշանակուած վառելիքով, այսինքն՝ Հռոմից դառնալով, այլ՝ Եւրոպայ, այսինքն՝ ըստ մի ուրիշ ակնկալութեան, հետեւաբար՝ ըստ մի ուրիշ ակնկալութեան նախնական է Լուովում, իսկ այդ անգիտութեան պարզաբար նայինքն Ստեփանոսի կտակն է, որի թուականը չի նշուած:

Եւ իրօք, ճիշտ կառուարութեամբ Ռոշքոյի գրանցած առևանջները, դժուար չէ նկատել, որ Ստեփանոս Ա-ը Հռոմի ակադեմիկոսութենից յետոյ վերադարձել էր Հռոմ եւ նրա մահն այնտեղ էր տեղի ունեցել, իսկ մինչեւ մահանալը նա դեռ կենդանի էր 1535 թուականին⁵⁴, Ուրիմ՝ սխալ է նրան մեռած համարել 1492 թուականին՝ այնուհետեւ Ռոշքոյի վրայ: Այդ թուականից յետոյ Ստեփանոսը գեաւ երկար է ապրել Հռոմում:

Մեր փաստարկումների հետեւութեանն այն չէ, թէ Ստեփանոս Ա-ը 1490-ական թուականներին Հռոմ վերադառնալուց յետոյ նորից է բազմել առաջնորդական աթոռի վրայ: Ո՛չ եւ ընդհանրապէս: Պատմական փաստերն ասում են, որ այդ շրջանում, Գալատի փոխանորդական կարգ իշխանութիւնից (1490-1491 թթ.) յետոյ, առաջնորդական գահի տէրը Խաչատուր Իլովանցին էր 149 - 1502 թուականներին⁵⁵, վերջինս նախկինում, 1461 թուականից մինչեւ Ստեփանոս Ա-ի ընտրութիւնը 1486 թուականին (կամ գուցէ մի քիչ առաջ), արդէն Հռոմի աթոռի տէրն էր եղել⁵⁶, իսկ այժմ նրա վերադարձելն այդ աթոռի վրայ՝ մենք դիտում ենք Հռոմում լատինադաւանութիւն եւ պապի նպատակութեանն ընդունած Ստեփանոսի դէմ որպէս բողոքի եւ ընդդէման ապացոյց կամ շարժում: Էլիմիանի աթոռին հաւատարիմ Հռոմ վանայրի եւ նրանց երեւելիների կողմից, եւ ոչ թէ որպէս հետեւանք այն բանի, որ Ստեփանոսը մահացած պէտք է լինէր 1492 թուականին, ինչպէս կարծում է Գեարգորիլը⁵⁷, Ստեփանոսը շարունակում էր Հռոմում ապրել անտեսուած եւ տրամադրուած վիճակում, առաջնորդական իրաւունքներից հեռու: Խաչատուրի մահից յետոյ, 1502-1515 թուականներին, աթոռը Թադեոս էր մնացել մինչեւ Գալատի ընտրութիւնը⁵⁸, իսկ այս տասնչորս տարուայ թափութեան շրջանում, երբ ասպարէզում մի յարմար եւ արժանաւոր մարդ չէր հանդէս եկել առաջնորդական աթոռի համար, մեկուսացուած երեւմելի թեմակալ Ստեփանոսն, ամենայն հաւանականութեամբ, փորձ էր կատարել իր կողքում աթոռը վերադարձնելու՝ իր կողմնակիցների եւ տեղական լատին հոգեւորականութեան օժանդակութեամբ Հռոմից օտարաւորելով իր հաստատումը: Եւ այս հանգամանքներում՝ Ստեփանոս Ա-ը, իր նպատակութիւնը վերահաստատելու նպատակով, պէտք է կրկին անգամ Հռոմ այցելած լինի այդ շրջանում, Խաչատուր Իլովանցուն մահից (1502 թ.) հաւանաբար քիչ յետոյ, երբ այնտեղ իննսովկենտիս Ը-ի յաջորդներից Յուլիոս Բ-ն էր գահուում քահանայապետական գահի վրայ (1503-1513 թթ.): Եւ անա այդ է, որ, մեր կարծիքով, արտայայտուած է Հռոմի դամբանային

talogy», *Orientalia Christiana*, Roma, vol. XCVI, 1934, S. 32-33; «Schematismus Archidioecesis Leopoliensis ritus armeno-catholici pro anno Domini 1936», Leopoli, p. 10. Հմմտ. PChA p. 75-76.

50 Հմմտ. PChA p. 74-77: 51 Հմմտ. Ստ. Ռոշքոյ, էջ 161: 52 Անդ, էջ 160:

53 Անդ, էջ 163: 54 PChA p. 67-74 և 77: 55 Տես եւ Հմմտ. Ստ. Ռոշքոյ, էջ 158-161:

56 PChA p. 77: 57 Ibidem, p. 78-84:

արձանագրութեան մէջ, թէ «հնազանդութիւն յայտնեց զհրապոյն քահանայապետ Յուլիոս Բ-ին» (Iulio Secundo Pontifici Maximo reddidit obedientiam):

Կարծում ենք, որ սրանում է գաղտնիքը Լուովի արձանագրութեան մէջ Սեփակնոս եւ Յուլիոս Բ անուաների զուգորդման:

Բնականաբար Ստեփանոսի համար Յուլիոս Բ-ից ճանաչում օտանալը որեւէ գործնական աղբիւնք չէր կարող ունենալ նրա հետապնդած նպատակի առումով, որովհետեւ լինական պետութեան մէջ աղգային-կրօնական համայնքների կառավարման համար գոյութիւն ունէր իրաւական սահմանուած կարգ, որի համաձայն այդ համայնքներն իրենք էին ընտրում իրենց առաջնորդներին եւ Լինաստանի թագաւորները պարզապէս վաւերացում էին տալիս նրանց⁵⁸. եւ այդ իրաւունքի հիման վրայ էլ Լուովի «հերձուածող» հայութիւնը, իր «հերձուածող» երեւելիների զեկավարութեամբ, նախընտրեց իմալ առանց տաւջնորդի՝ մինչեւ 1515/16 թուականները, քան առաջնորդական աթոռը կրկին յանձնել լատինադասան Ստեփանոսին:

Թէ երբ է մահացել Ստեփանոս Ա-ը, այդ մասին ոչ մի տեղեկութիւն չկայ հայկական եւ լինական աղբիւրներում: Հուանաբար չափազանցութեան մէջ ընկած չենք լինի, ինքէ ընդունենք, որ նա մօտ 90 տարեկան հասակում մահացած լինի 1551 թուականի յունուարին. իսկ դա լիովին հնարաւոր է: Ինչպէս տեսանք՝ Ստեփանոսը Լուովի աթոռի վրայ էր 1485 թուականին (հաւանաբար նոր էր ընտրուել). իսկ եթէ այդ ժամանակ հղած լինէր մօտ 25 տարեկան, ապա 1551 թուականի յունուարին կը լինէր 90 տարեկան: Ենթադրենք՝ լինէր նոյնիսկ 95 տարեկան: Եւ ամենաւերջին գործի չկայ կոսկածեղութեւ, որ մեզ ծանօթ դամբանային արձանագրութեան մէջ հղած նշումը, թէ «հոգին աւանդեց 1551 թ. յունուարի 14-ին» (animam suam Deo tradidit Anno Domini 1551 die 14 Ianuarij) վերաբերում է Ստեփանոս Ա-ին եւ ոչ թէ Ստեփանոս Սալմաստեցուն, քանի որ, հենց Գեորգի ի ձեռքով յայտնաբերուած արխիւային մի վաւերագրի համաձայն, Սալմաստեցին դրանից յետոյ՝ 1551 թուականի մայիսի 19-ին իսկ զեռ կենդանի էր⁵⁹:

Ստեփանոս Ա-ի մասին է յատուկ շեշտով գրուած «որ եւ յերկար ապրեցաւ» խօսքը, որ կայ «Լուովեան յիշատակարան»-ում եւ դա առաւել եւս իրաւունք է տալիս մեզ ստելու, որ 1551 թ. յունուարի 14-ին մահացողը նա է⁶⁰:

Իսկ Լուովի դամբանագիրը որն, ինչպէս տեսել ենք ժամանակին եւ ասում ենք նաեւ հիմա, անկասկած կեղծ է: Այդ դամբանագիրը, որ ժամանակակից չէ երկու Ստեփանոսներից ոչ մէկին, յարմարովի կառուցուածք ունի: Մեր կարծիքով դրա հիմքը կազմել է Ստեփանոս Ա-ի այժմ անյայտ գերեզմանի վրայ գտնուած արձանագրութիւնը՝ 14 յունուարի 1551 թուականով, որի վրայ բնականաբար նաեւ պիտի նշուած լինէր, որ նա գնացել է Հռոմ եւ նպատակութիւն յայտնել Յուլիոս Բ պապին (Anno Domini 1551 die 14 Ianuarij եւ Iulio Secundo Pontifici Max. reddidit obedientiam): Հետագայում՝ գաղութում լատինականութեան համար տարեւոր պայքարի շրջանում, այսինքն Ժէ դարի 30-ական թուականներին (թէեւ առաջ ժամանում է ինք՝ 60-ական թթ.), երբ որոշել են նշանաւոր Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսի հա-

58 Լինականների ինքնավարութեան իրաւունքի մասին նիւթեր չատ կան: Վերջին եւ Լաւաքայն ուսումնասիրութիւններից մէկն է՝ G. Potrowicz, «L'organisation juridique des Arméniens sous les monarchies polonaises», *Revue des Études Arméniennes*, Paris, nouv. sé. io, t. IV, 1967, p. 321-354:

59 ԳՍՍ էջ 44 եւ 108: PChA p. 97-98:

60 Վաւերական յիշատակարանը, ինչպէս առհասարակ լինական գրքից բոլոր աղբիւրները, կամէ փոքրաբար ի մի են ձուլում երկու Ստեփանոսներին, կամ էլ, անշատ զննելու գէղջերում, իրար են խառնում նրանց վերաբերող տեղեկութիւնները: Վաւերական յիշատակարանում գտնուող «որ եւ յերկարաւ ապրեցաւ» յանդիմանը (տես Ն. Մ. Բաշկեան, «Ճանապարհորդութիւն ի Լինաստան», էջ 107, մեր կարծիքով, վերաբերում է Ստեփանոս Ա-ի, քանի որ Սալմաստեցին երկուսից ոչ ուրիշ է:

Լուովի եայոց մայր տաճար
(Կառուցում՝ 1262 թ.)

մար ապականադիր պատրաստել, անգիրտարար դրո վրայ են փոխադրել նաև Ստեփանոս Ա-ի ապականադիր տեղեկութիւնները՝ առանց իմանալու, որ 1551 թ. յունուարի 14-ին Սալմաստեցին գեռ մեռած չէր, ինչպէս եւ առանց երկար-բարակ մտածելու, որ Յուլիոս Բ-ը եւ Ստեփանոս Սալմաստեցին ժամանակակիցներ չէին։ Տապանադրում երկու Ստեփանոսների շփոթման ու ձուլման մէջ դեր է խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ, Ստեփանոս Ա-ի նման, Ստեփանոս Սալմաստեցին եւս գնացել էր Հռոմ։

ՄՇԵՅԻ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՈՒԿԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ստեփանոս Սալմաստեցու կենսագրութեան հարցերի կապակցութեամբ մենք հրատարակել էինք Մշեցի Յովհաննիսուկի գրչին պատկանող երեք յիշատակարաններ⁶¹, հանելով Չեւոնդ վրդ. Փիրզտլեմեանի կազմած անսխալ ժողովածուներից⁶²։

Մեր այդ հրատարակութեան մէջ Յովհաննիսուկի առաջին յիշատակարանում ճշգրտման կարգով անկիւնուաւոր փակագծերի մէջ աւելացրել էինք երկու բառեր, համարելով, որ դրանք ճանաչողութեան կամ շտապողականութեան հետեւանքով խուսափել են առանց այն էլ անփոյթ եւ անքերական շարադրող Մշեցի Օհաննիսուկի

61 Էջմիածին, 1956, № 8-9, էջ 97-98։

62 Երեւանի Պետական Մատենադարանի ձեռ. No. No. 6273 եւ 6332։

գրչից քսեցեալ զստապարտութիւնը զառնում է յատակ եւ հասկանալիս. չէինք մոռացել նաեւ աւելացնել, որ արամաբանական այդ լրացումը մեզանից առաջ կատարել էր նաեւ Փրիդալիմեանն ինքը՝ յիշատակարանների հաւաքողը: Տուեալ յիշատակարանում, որը գրուած է 1555 թուականին, Յովնանիսուպը խնդրում է յիշել զԳրիգոր Վարապետի՝ նորաբողոք ժամ թաքունագետն . . . եւ զուսուցչին զՍտեփանոս կաթողիկոս Սալմաստեցին. որ ի Ռ. (1551 թ.) թուին Հայոց առ Քրիստոս փոխեցաւ Յիւով Քաղաքին (Կաթակոպոսն), եւ [կաթողիկոսն] եղ յաթոռ Կաթակոպոսութեան իւովայ Գրիգոր վարդապետն: Իսկ Յովնանիսուպի երկրորդ եւ երրորդ յիշատակարաններում ասուում էր. Գրիգոր վարդապետն, որ թուին Ռ. (1555 թ. ապրիլ ԺԴ. (14) Կաթակոպոս եղեւ Լով եւ Կամինից մայրաքաղաքացս եւ զԳրիգոր) վարդապետն՝ եղ Կաթողիկոսն՝ Կաթակոպոս քաղաքին [Լովայ]: Ըստ այս ասուելների մենք գտնում էինք, — ինչպէս մեզանից էլ առաջ Փրիդալիմեանը գտել էր, — որ 1551 թ. մահացողը Հայոց կաթողիկոսը չէր, այլ Լուովի նախկին աթոռակալը, հետեւաբար կաթողիկոսը, 1555 թ. գտնուելով Լուովում, այնպէս թմաւկալ էր նշանուկել Գրիգոր Վարապետն:

Պետրովիչը, սակայն, առարկելի համարելով 'ժովնանիսուպի յիշատակարանների համեմատութիւնից բխող մեր այս եզրակացութիւնը, բերել է հետեւեալ պատճառաբանութիւնը Գրիգոր Վարապետի նախորդը, Գալուստ Ստեփանեան, վախճանած էր 1542-ի ատենները: Այս պատմական իրողութիւնը, մեզի համածայն, անվիճելի է. Ուստի Յովնանիսուպի յիշատակարանները կը վկայեն Ստեփանոս Սալմաստեցիի մահը՝ 1551-ին, Լէպուլայ մէջ, եւ ոչ թէ Գրիգոր Վարապետին նախորդինը: . . . Ուրեմն, պէտք է եզրակացնենք՝ որ մեր ըսածներու լսյախն ասկ, Յովնանիսուպի յիշատակարաններու այն մեկնութիւնը զոր ասուած է որդայ Անտոնեան՝ անհիմն է. եւ թէ այդ յիշատակարանները իր ըսածներուն ճիշտ հակառակը կը փաստեն⁶³:

Պետրովիչի առարկութիւնն այսքան է յիշեալ յիշատակարանների կապակցութեամբ, հաւաստելով, որ Վարապետն նախորդող Կաթակոպոսը մահացել էր մատաւորապէս 1542 թուականին⁶⁴ եւ ոչ թէ 1551-ին, իսկ այս թուականին մահացողը՝ Ստեփանոս Սալմաստեցին էր:

Վարապետն նախորդին վերաբերող առարկութիւնը իրաւացի է այնքանով, որ մենք, այդ նախորդի մասին ակնարկելիս, նրան անուանել էինք «Լուովի նախկին Կաթակոպոս»՝ թէեւ առանց յանուանել Գալուստ Ստեփանեանին նկատի աւելնալու: Ընդունենք, որ այդ անծնոթին ճշգրտագոյն անուանելը՝ վրիպում էր մեր կողմից: Բայց Պետրովիչին յայտն էր, որ Լուովի աթոռի վրայ առաջնորդական իրաւատութիւններով Վարապետն անմիջական նախորդը ոչ թէ վաղուց մահացած Գալուստ Կաթակոպոսն էր, այլ, ըստ իրողութեան, Տէր Նիկոլ աւագերէցը: Այդ մասին իմանում ենք Ստեփանոս Սալմաստեցու այն անուիղ կոնդակից, որ նա էլմիածնից 1547 թ. նոյեմբերի 13-ին ուղղել է Լուովի հայ երեւելիներին, յայտնելով, որ Լուովի թափուր աթոռի համար մինչեւ մի Կաթակոպոսը ընտրութիւնը՝ առաջնորդական տեղապահ էր նշանակում Տէր Նիկոլ Իւովացուն. . . . Եւ ընդ աւերնութեանն ծանիք իւովայ քահանայք Տէր Յովնանեմ, Տէր Վասքաւ, պաշտն Գրիգորս երէցփոխան, պարտն Իւրթու երէցփոխան. ձեզ ծանուցումն լիցի որ զՏէր Նիկաւն աւագերէց արի իւով Քաղաքին . . . , եւ թէ գուց իմ երէցփոխան էք, նայ պիտի զդա իբր զձեր հղալար ընդունէք եւ ձեզ խորհրդակից առնէք զերէցդ, այլ մարդ չմտն իւովդ. թէ զիմ աւերնութեանս ուղէք, նայ պիտի զդայ լու ընդունէք, հասկին չհասկին զդայ այլ հարցուցէք մինչեւ Աստուած ձեզ Կաթակոպոս պատրաստէ⁶⁵: Այս

63 ՊՍՍ էջ 76-77: 64 Այս մասին տես նաեւ PChA p. 82 - 93:

65 Վեներաբիլ Մխիթարեան Մատենադարանում պահուող այս Կոնդակի լուսագրասէնը տես PChA p. 178: 66 Այս վաւերագրի մասին վերեւում տես մեր No. 17 ծանոթագրութիւնը:

առաջնորդական տեղադրանք մի քանի տարի յետոյ յիշատակուում է նաև Սիդիս-
մոնդ Բ թագաւորի այն նամակում, որն ուղղուած է Ստեփանոս Սալմաստեցուն (19
մայիսի 1551 թ.) յունագական երկու աղաների մկրտման կապակցութեամբ. այնտեղ
թագաւորն ասում է, որ, իրեն հասած տեղեկութեան համաձայն, այդ գործը կատա-
րել է Հիւսէրոս Տէրուծիւնը եւ կամ Լուով քաղաքում հոգեւոր գործերի գծով Նրա պաշ-
տօնատարը⁶⁶: Տարակոյս չկայ, որ այստեղ խօսքը Տէր Նիկոլի մասին է, թէեւ ա-
նունը չի յիշատակուում:

Արդ եթէ մենք համարում ենք, որ Յովհաննիսուկի առաջին յիշատակարանի
համաձայն 1551 թ. մահացողը Լուովի թեմական իշխանութեան մէջ Վարազեցուն
նախորդողն է, ապա ըստ ինքեան խօսքը վերաբերում է 1547 թ. նշանակուած եւ
1551 թ. մայիսին յիշատակուող առաջնորդական տեղապահ Նիկոլ Իլովցուն եւ ոչ
թէ մօտաւորապէս 1542 թ. մահացած եպիսկոպոսին:

Պետրովիչն ընդհանրապէս համաձայն չլինելով մեզ հետ, համարում է, որ,
ինչպէս տեսանք, տեսելով յիշատակարանում Ստեփանոս Սալմաստեցու մահուան տա-
րեթին է տրուած եւ, որպէս այդպիսով, այս 1551 տարեթուի վրայ նա պնդում է,
ստեղծելով, թէ Յովհաննիսուկի յիշատակարանները կը վկայեն Ստեփանոս Սալմաստե-
ցիի մահը՝ 1551-ին⁶⁷ եւ կամ, Վարազեցու կապակցութեամբ նոյն միտքը կրկնելով,
ասում է, թէ Նրա ընտրութիւնը եղել է զգու 1551 թուականի լրանուումէ չէ առաջ⁶⁸,
եւ սակայն, հակառակ իր այս կարծիքին, Պետրովիչը յետոյ, ելնելով գտնուած այլ
հանգամանքներից, գտնում է, որ ՎՍտեփանոս Սալմաստեցի մեռած է 1552-ի յուն-
ուար 14-ին⁶⁹ եւ դա է, որ չկը համապատասխանէ պատմական էմբարսութեան⁷⁰ կամ՝
Հայ եւ յայտնի է որ Ստեփանոս Սալմաստեցի 1552-ի օկիդրները մեռած է⁷¹, Պե-
տրովիչի իրար ժխտող այս կարծիքներից միւսն է, որ չկը համապատասխանէ պատմա-
կան էմբարսութեան: Այսքանը՝ Սալմաստեցու մահուան թուականի կապակցութեամբ:

Ինչ վերաբերում է Գրիգոր Վարազեցու ընտրութեան թուականի հարցին՝
Պետրովիչը, շարունակելով համարել, թէ Յովհաննիսուկի առաջին յիշատակարանում
գտնուող 1551 թուականը Սալմաստեցու մահուան տարին է ցոյց տալիս եւ դա հա-
մապատասխանում է, ըստ Պետրովիչի, Լուովի ապականւած վրայ երևացող տա-
րեթուն, աշխատում է միւս երկու յիշատակարանները ժամանակագործէ հաշտեցնել
առաջինի հետ՝ ենթադրաբար առաջ քաշելով այն միտքը, թէ Սալմաստեցին 1551 թ.
մահանալուց առաջ թեմի առաջնորդ է դրել իր աշակերտին, որի պաշտօնի իրաւա-
կան հաստատումն է, որ տեղի է ունեցել 1555 թուականին, Պետրովիչի այս ենթա-
դրութիւնն ընդգրկում է, ուրեմն, 1551-1555 թթ. շրջանը, որի մասին նա գրում է.
ՀԳրիգոր Վարազեցիի Լէոպոլտոյ աթոռին բարձրացումը, կ'երևի թէ Լեհաստանի
հայոց միաձայնութեամբ եղած չէ. որովհետեւ միայն մէկ մասը (այն է Լէոպոլտոյ
Մեծերու խումբը) որոշում առաւ Սիկիդմոնդ Բ. Օգոստոս թագաւորին ներկայացնել
խնդրանքը, նորընտիր եպիսկոպոսին հաստատումին համար. եւ ինչ որ աւելի նշա-
նակալից է, այս ու միայն 1551-ի օկիդրները⁷², կամ թէ՛ ընտրութիւն առաջնորդը,
Գրիգոր, ինչպէս տեսանք, Լեհաստանի Հայոց մէջ ծագած աւարտայնութիւններու
հետեւանքով, իր պաշտօնին մէջ կրցաւ հաստատուիլ, Սիկիդմոն թագաւորին հրա-
մանով, միայն 1555-ի մարտի 21-ին. հետեւաբար Յովհաննիսուկի իր երկրորդ յիշա-
տակարանին մէջ արձանագրած է այն իրողութիւնը, թէ Գրիգոր Վարազեցին Լե-
հաստանի հայոց (Լուովի եւ Կամենիցի) արքեպիսկոպոս եղած է (իրաւապէս) 1555-ի
ապրիլի 14-ին⁷³, Սակայն Պետրովիչի այս տողերի մէջ մենք չենք գտնում որեւէ
հաստատում փաստ այն մասին, թէ Վարազեցին 1551 թուականին էր ընտրուել եւ նրա
հաստատումը ձգձգուել էր մինչեւ 1555 թուականը, ինչպէս եւ չենք գտնում որեւէ

67 ՊՍՍ էջ 77: 68 PChA p. 97. 69 ՊՍՍ էջ 104: 70 Անդ, էջ 1(8):
71 Անդ, էջ 41: 72 Անդ, էջ 77:

ույթիւր կամ տպագրոյց այն մասին, թէ լինահայերի մէջ Վարագիցու շուրջ եղել են տարածայնութիւններ, որոնք եւ պատճառ են հանդիսացել ձգձգումների, Վարագիցու շուրջ եւ նրա ու գաղութի երեսելիների միջեւ ճիշտ է, որ եղել են տարածայնութիւններ եկեղեցական ունեցւածքի մատակարարման եւ վարչական իրաւաստութիւնների հարցերով, բայց դա պատկանում է տեւիի ուշ ժամանակաշրջանի՝ ոչ վաղ քան 1557 եւ հետագայ թուականներին⁷³, եւ շատ արհեստական է ընդհանրացման կարգով այդ փաստերը տարածելի համարել նաեւ աւելի հին՝ 1551-1555 թթ. շրջանի վրայ: Հայկական եւ լեհական ոչ մի աղբիւր եւ ուսումնասիրութիւն համաձայն չէ Պետրովիչի կարծիքի հետ՝ Վարագիցու ընտրութիւնը յետ ասնելու մինչեւ 1551 թուականը: Այդ մասին բուռնական է կարգաւ հենց Պետրովիչի հետեւեալ տողերը⁷⁴.

«Այս առաջնորդի գէմքը մինչեւ այժմ մասամբ միայն յայտնի էր հայ եւ լեհ պատմաբաններին: Այդպիսի բացի պատճառը էր, եւ է տակաւին, միշտ նոյնը, այն է՝ պատմական համապատասխան աղբիւրների նուազութիւնը: Հետեւաբար զորմանալի չէ, եթէ այդ պատմաբանները ամենից առաջ միաձայն չեն Գրիգոր Գ-ի ընտրութեան տարիքուի հարցում⁷⁵: Բարսեղը, ստուգիւ, իր առաջին տշխատութեան մէջ թեմականի ընտրութիւնը թուագրել էր 1557⁷⁶. երկրորդ երկասիրութեան մէջ, ընդհակառակն, այն դնում է 1554-ին⁷⁷: Յետոյ, Զոխարիասիւնիչը ըտաւարաբուսւմ է բերելով Մինասովիչի կողմից մասնացոյց արուած թուականը, այն է՝ 1557⁷⁸, որ Լեւիցիկին եւս ընդունում է⁷⁹: Օրբերտինսկին, ընդհակառակն, մի ժամանակ այդ թուականը 1555 համարելուց⁸⁰ յետոյ, յաջորդաբար այն անդափոխեց եւ նշեց 1549-ից յետոյ⁸¹.

Պատմագիտութեան մէջ տիրող այս լիովին անառնոյ գրութիւնն ինքնին ուշադրաւ է այս հարցում, ուստի եւ, յամենայն դէպս, արհեստական են Պետրովիչի ճիշդը՝ ենթադրութիւններով 1551-1555 թթ. մի շրջան ստեղծելու՝ Գրիգոր Վարագիցու առաջնորդական կեանքում, այն էլ յենդեւելով լսի Յովհաննիսուկի առաջին յիշատակարանի անհաստատ սեղեկութեան վրայ:

73 Ստ. Թոշթա, էջ 164-165: Ընդարձակ եւ այլ փաստերով տես նաեւ PChA p. 108 «*seg*», 74 PChA p. 103, 75 Հ. Ղ. Ալիշան, *Կամենից», Վենետիկ, 1896, էջ 135-136*; K. Niesiecki,

«Herbarz polski», t. I, s. 108:

76 S. Baracz, «Żywoty sławnych Ormian w Polsce», Lwów, 1856, s. 136:

77 Idem, «Rys dziejów ormiańskich», s. 112:

78 F. Zacharyasiewicz, «Wiadomości o Ormianach w Polsce», Lwów, 1842, s. 39. J. E. Minasowicz, «Teatrasticha vitas singulorum Archiepiscoporum Leopoldinum inclitum Nationis Armen in Polonia brevi carmine designantia», A. gustae Masoviorum, 1762, ad an. 1557:

79 Cz. Lechicki, «Kos'ciół Ormiański w Polsce», s. 41:

80 Z. Obertynski, «Na marginesie diecezjalnego schematyzmu ormiańskiego», *Sprawozdanie z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego*, Warszawa, t. XXVI, 1933, s. 212:

81 Idem, «Die florentiner Union der polnischen Armenier . . .», S. 36-38:

ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ՀԱՅԹՈՂԻԿԷՆ ԵՒ ՈՋ ՀԱՅԹՈՂԻԿԱՅԻՆ

Ինչպէս միշտ, այս յօդուածում եւս մենք խուսափել ենք մեր համէական հայերի համար կարողիկէ անուանումը գիրառելուց եւ նախընտրել՝ եւրոպական լեզուներում սովորական դարձած կարողիկ անուանումը, թէեւ վերջինս եւս հաճելի չէ իր արդիականորէն օտար կերպարանքով: Տուեալ գէպքում խուսափումը կարողիկէ բառից՝ զուտ լեզուական է մեզ համար:

Կարողիկէ բառը յունարէնից եկած իգական սեռի ածական է, որը նշանակում է «ընդհանրական»: Յունարէնի քերականական սկզբունքների համաձայն այդ ածականը, գոյականների հետ սեռով համաձայնուելու համար, ունի երեք ձևեր. արական՝ καθολικός, իգական՝ καθολική, չեղաք՝ καθολικόν: Դեռեւս մեր թարգմանիչների դարաշրջանում այս ածականի իգական թիւով (կաթողիկէ) ձևը, իգական սեռի գոյական էկզիսթա (եկեղեցի) բառի հետ միացած, ուղղակի մեքենայական առաւարտ-ձուլումով մուտք է գործել հայերէնի մէջ՝ կարողիկէ եկեղեցի (καθολικὴ ἐκκλησία) ձևով, իսկ այդ անուանումն էլ ժամանակի ընթացքում Համէական Մկեղեցու համար դարձել է յատուկ անուն:

Այսքանը բաւ է ստեղծել համար, թէ ճիշտ չէ ծագումով իգական ձև ունեցող կարողիկէ բառը հայերէնում գործածել անսեռ բառերի հետ եւ ընդհանրապէս սչի-գական բնոյթ ունեցող հանգամանքների մէջ, ինչպէս, օրինակ, Հոռոմեակոսն Եկեղեցուն պ սո՛յ սնոզ սնոհսնեք կամ հռոմեակաւաններ իմաստով: յիսաւ է ասել՝ կարողիկէներ, չարողիկէ հայեր, հայ կարողիկէներ:

Իսկ ի՞նչ անել:

Բանի որ կարողիկէ բառի վերջին ե տառը յունարէնի իգական դ ածանցն է, պէտք է ջնջել այդ եւ, մեր լեզուի սղուէն համապատասխանող անսեռ եայ ածանցով, օգտագործել բառը կարողիկեայ ձևով, ինչպէ՛ս. արդէն Նոր հասկարանի հայերէն թարգմանութեան մէջ մի շարք գրքեր անուանուած են կարողիկեայ քրիստոս: Այս հարցերի լուսաբանման համար կարելի է գիմել նաեւ հայերէնի վեներական կոթողային բառարանի «ծանդակութեանը»: Հայերէն եայ ածանցով մեր համէական հայերի անուանումը կը դառնայ աւելի հայաբոյր ու աւելի համակրելի, եւ մենք այս սուհեանեւ կարող ենք ունենալ կարողիկեայ հայեր, հայ կարողիկեաներ եւ դրանով՝ կ'ազատուենք ե՛ւ կարողիկէ-ից, ե՛ւ կարողիկ-ից: Մենք եայ ածանցով ունենք շատ բառեր՝ սորօհայ, մեթօհայ, առժամեայ, միաբնայ, երկաբնայ, ոսկեայ, արծաթեայ եւայլն: Նոյն եայ ածանցով ածականները կարող են գործածուել նաեւ գոյականաբար, ինչպէ՛ս. առօրեայ (առօր առօրեան ինչպէ՛ս է անցնում) եւ այլն:

Յ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ

82 Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հատոր Ա. Վենետիկ, 1836, էջ 1032:

